

Людмила Гриневич (Київ)

ЦІНА СТАЛІНСЬКОЇ «РЕВОЛЮЦІЇ ЗГОРИ»: УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В ОЧІКУВАННІ НА ВІЙНУ

Визначена ідеологічним постулатом про неминучість збройної конфронтації між капіталізмом і соціалізмом, здійснена за рахунок безжалісного пограбування села програма індустріалізації в цілому дала очікувані сталінським керівництвом результати, спричинивши промисловий стрибок Радянського Союзу – насамперед успішну розбудову його воєнно-промислового комплексу і модернізацію збройних сил¹. Однак ціною стрімкого нарощування сталевих м'язів більшовицької держави стали прямі мільйонні втрати найціннішого «людського матеріалу» та небачене за своєю масштабністю з часів громадянських воєн 1917 – початку 1920-х рр. виявлення нелояльності більшовицькій владі з боку поважної частини населення СРСР, зокрема України. Центральним завданням даної наукової розвідки є встановлення тісної кореляції між сталінською «революцією згори», трагедією голодомору 1933 р. і зростанням антирадянських настроїв в українському суспільстві у контексті його ставлення до можливої війни. Більш конкретно коло питань, що визначають напрям дослідження, можна окреслити у такий спосіб: якими були уявлення населення УСРР про майбутню війну, яким був ступінь психологічної готовності до неї, нарешті головне – наскільки пануючі в умовах розгортання сталінської «революції згори» політичні настрої в українському суспільстві відповідали стратегічній за своїм значенням вимозі утримання на достатньому рівні лояльності мас до влади як передумови боездатності збройних сил і міцності тилу.

***

Радянська зовнішньополітична стратегія першого повоєнного десятиліття була споріднена Дволикому Янусу. З одного боку – більшовицька держава не тільки офіційно декларувала прихильність ідеї світової революції (курс на «об'єднання трудящих усіх країн у Світову Соціалістичну Радянську республіку» було закріплено Конституцією СРСР 1924 р., відбито у державній символіці, зокрема у державному Гербі, верхнє поле якого прикрашала п'ятикутна червона зірка, що нависала над земною кулею, а нижнє – войовничий марксистський заклик «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!»), але й вживала конкретних заходів у напрямі «підштовхування» світового революційного процесу – від координування підривної діяльності «міжнародного революційного штабу» – Комінтерну до дієвої підтримки колишніх колоніальних країн Сходу, що на них після невдач у Європі поклалися особливі надії у справі підготовки світового революційного вибуху. З іншого боку, безуспішні спроби «лобової атаки» світової капіталістичної фортеці – поразка Червоної армії у Польщі 1920 р., невиправданість надій на спалах революції у Німеччині у 1923 р., а також руйнівні наслідки багаторічних воєн, воєнно-комуністичних методів господарювання – повний занепад промис-

ловості, сільського господарства країни, її очевидна економічна, воєнно-технічна відсталість порівняно з державами капіталістичного світу, врешті-решт відверто слабкі позиції радянської влади на теренах колишніх національних окраїн спонукали більшовицьке керівництво до пошуку можливостей чергової «мирної передишки» з тим, аби зібрати сили для майбутніх боїв. Саме на це були спрямовані публічно висловлена Й.Сталіним наприкінці грудня 1924 р. ідея про можливість перемоги соціалізму в одній країні² та поступова перебудова офіційної пропаганди СРСР з революційно-наступального на оборонний мотив. Останнє, ясна річ, не залишилося непоміченим урядами капіталістичних країн, чимало з яких стали на шлях дипломатичного визнання Радянського Союзу, благополучно заплющивши очі і на пануючий в ньому політичний терор, і на відчайдушні спроби еміграційних урядів, у тому числі Української Народної Республіки, перешкодити міжнародній легітимазії більшовизму.

Декларуючи прихильність справі миру, Радянський Союз (як, утім, і більшість тогочасних країн світу) готувався до війни, гарячково вишукуючи можливості для швидкої модернізації економіки – насамперед розбудови цілісного воєнно-промислового комплексу. Попервах особливі надії у цьому відношенні поклалися на Веймарську Німеччину, з якою СРСР протягом 20-х рр. у порушення норм Версальського договору таємно співпрацював у військовій сфері. Однак німці не виправдали сподівань на щедрі інвестування в радянську економіку, обмежившись використанням пролетарської держави як полігону для випробувань нових видів зброї і тренування військових спеціалістів³. Цілком усвідомлюючи, що в капіталістичному оточенні інших потенційних інвесторів у радянську оборонну промисловість годі шукати, більшовицьке керівництво вирішило створити в короткі строки ефективну систему військово-промислової мобілізації, зробивши це переважно за рахунок внутрішніх ресурсів, насамперед «дрібно-буржуазного прошарку» суспільства – селян, що виробляли чи не єдиний конвертований на той час на зарубіжному ринку «радянський товар» – хліб. На пряму залежність обороноздатності СРСР і форсованої індустріалізації наполегливо вказували і радянські військові стратеги. Зокрема, начальник Штабу Червоної армії М.Тухачевський на початку 1927 р. у «Доповіді про оборону» прямо заявив: «У теперішній час ані СРСР, ані Червона армія до війни не готові... Тільки через ряд років після того, як індустріалізація країни зробить нові крупніші досягнення, наша здатність до тривалої війни почне зростати»⁴.

Жорсткому тискові на село, що став набирати обертів з початку 1928 р., передувала масована психологічна підготовка – найактивніше роздмухування радянською пропагандою протягом усього 1927 року тези про начебто навислу загрозу війни проти СРСР з боку коаліції капіталістичних держав. Дійсно, 1927 р. позначився певними ускладненнями міжнародної обстановки довкола Радянського Союзу: у квітні на більшовицьке керівництво очікувало чергове розчарування з приводу нереалізованої перспективи розгортання світового революційного процесу – цього разу внаслідок перемоги Гоміндану над

комуністами Китаю; у травні – уряд О. Чемберлена після розкриття специфічної діяльності представників радянської торговельної делегації в Лондоні звинуватив червону Москву у втручаннях у внутрішні справи Великобританії, розірвав з СРСР дипломатичні відносини та ініціював проведення в червні того ж року у Женеві (під час сесії Ради Ліги націй) конференції міністрів іноземних справ Бельгії, Великобританії, Італії, Німеччини, Франції, Японії, під час якої запропонував об'єднати зусилля проти «пропаганди Комінтерну». Хоча Розвудувальне управління Штабу РСЧА розцінювало можливість воєнного виступу проти СРСР у 1927 р. як маловірогідну⁵, радянське політичне керівництво зробило усе для нагнітання в країні «воєнного психозу», всіляко «розкриваючи» підступні наміри капіталістів та протиставляючи їм миролюбні ініціативи СРСР – як от абсолютно популістський для того часу проект Міжнародної конвенції про загальне, повне і негайне роззброєння. Така широко закроена пропагандистська кампанія мала цілком прагматичне спрямування: вона не лише морально готувала суспільство до потреби чергового «затягування ременів» – посилених витрат на індустріалізацію, розвиток оборонної промисловості, але й попередньо більш глибоко зондувала ступінь лояльності мас до влади, їх психологічну готовність до певних жертв в ім'я збереження миру.

А проте «воєнна тривога» 1927 р. продемонструвала психологічну втомленість української спільноти від минулих воєн та прагнення до збереження миру. Останнє також непрямо засвідчувало встановлення у радянській Україні нетривкої рівноваги на паралелі «влада-населення», яка, втім, утримувалася виключно на здобутках здійснюваних у 20-ті рр. ліберальних реформ. Власне кажучи, лояльність більшовицькій владі – принаймні з боку основної маси українського селянства, була в цей час скоріше вимушеною і ґрунтувалася на сповідуванні принципу: «Ми вже звиклися, стало краще жити, можна господарювати...»⁶. Наскільки умовним було таке мирне співіснування, наскільки ситуативними були виказані масою українського населення антивоєнні настрої стало зрозумілим з початком сталінської «революції згори». Остання не тільки виплеснула на поверхню глибинні почуття неприйняття існуючого політичного режиму, стійкої ворожості до нього, але й сприяла перетворенню думки про майбутню війну на справжню *idea fix* для поважної частки населення – насамперед селянства, яке саме з війною і тільки з нею стало пов'язувати надії на падіння влади комуністів.

Екстраординарні заходи на селі взимку 1928 р. – масовані хлібні реквізиції з одночасним терміновим визискуванням заборгованостей по сільськогосподарському податку, страхових зборах, насінневих позиках та активним розгортанням фінансових кампаній у вигляді самообкладання, реалізації позики зміцнення сільського господарства вже самі по собі породили в масі українського селянства тверде переконання у наближенні війни. Спостерігаючи за партійними посланцями – уповноваженими, тисячі з яких у цей період заповнили українське село, фактично підмінивши собою органи радянської влади, за нескінченними

хлібозаготівлями селяни виказували припущення, що війна ось-ось має розпочатися і що радянська влада (Москва) або намагається «хлібним золотом» відкупитися від капіталістичних країн, або поспішає зробити продовольчі запаси за рахунок України, яку, безперечно, їй доведеться залишити. Основним імовірним нападником на СРСР у масовій уяві в цей період виступала «буржуазно-поміщицька Польща», стосунки з якою, особливо після приходу до влади Ю.Пілсудського, залишалися напруженими, і яка у дзеркалі офіційної пропаганди незмінно виглядала войовничою, а головне – непримиренною противницею радянського ладу. Дратівливим фактором як для радянського керівництва, так і для його противників не могло не виступати і те, що на польському терені перебував очолюваний А.Лівицьким еміграційний уряд УНР, який мав цілком реальний досвід воєнної співпраці з поляками у боротьбі проти більшовизму.

Загострення суспільно-політичної ситуації в республіці з літа 1928 р. – голод у постраждалих від посухи і хлібних визисків південних округах та розгортання активних форм опору владі – чисельні випадки побиття радянських активістів, триваючі «жіночі волинки» на селі та голодні маніфестації біля пустих магазинів у місті іще більше загострили відчуття близькості війни. З блискавичною швидкістю по селах стали поширюватися фантастичні чутки про початок війни Польщі проти СРСР, спричиняючи в масі населення панічні настрої та купівельну лихоманку. Характерну у цьому відношенні картину описав у своєму листі до газети «Радянське село» один із мешканців с. Михайлівка Озерського району Первомайської округи: «“Війна! Війна!” – кричали цілі два дні наші селяни і сунули до кооперативу за бакалією. КНС у цім брав активну участь. За два дні розтягнули з кооперативу кожний по два–три пуда солі, півпуда гасу (керосину – *Авт.*), щоби вистачило на всю війну. Усі плачуть, а тут тобі як телеграфом: “Уже у Великому Бобріку поляки!”, “Бобрік уже забрали!”, “Прямо на Михайлівку наступають!”. Усякий не знає, що його робити: чи то втікати, чи то залишатися...”⁷.

Зауваження автора листа щодо намірів селян кидати свої домівки було явним перебільшенням: знервовані та озлоблені нескінченними хлібозаготівлями, розгортанням репресій українські селяни, зокрема і бідняцькі прошарки, які перші відчували на собі лещата голоду 1928 р., не тільки не мали гадки покидати господарства, але майже з нетерпінням очікували на прихід поляків, пов’язуючи з ним можливість скидання «совіцького залізного ярма»⁸. «Через два місяці на Україну прийдуть поляки, і тоді настане кінець хлібозаготівлям...»⁹, «У нас немає хліба тому, що влада його вивозить до Москви, а вивозить тому, що знає: невдовзі вона лишиться України. Ну нічого, приходить строк їм п’яти намазувати...» – такі розмови серед хліборобів фіксувалися влітку 1928 р.¹⁰. Як характерне у зведеннях спеціальних та політичних органів оцінювалося й виказування селянами сподівань на можливість відновлення української державної самостійності в ході війни Польщі проти СРСР. У липні 1928 р. один із сількорів Іванівського району Волинської округи розповідав у листі до «Крестьянской газеты» як місцеві «куркулі», проходячи повз церкви, скидають

шапки і моляться за А.Лівицького – «щоб скоріше прийшов на Україну»¹¹. На початку серпня по селах Шепетівської округи доволі активно мусувалися чутки про готовність поляків добровільно оголосити Україну самостійною¹². Тоді ж у м. Любар Бердичівської округи поширився поголос про скликання Варшавою у найближчий час важливого засідання Сейму, після чого, мовляв, більшовики без бою мають покинути українську територію, Україна буде проголошена самостійною державою на чолі з президентом Лівицьким, а командувачем її збройних сил стане отаман С.Петлюра, якого насправді не забито¹³. У Лубенській окрузі селяни, за повідомленням ОПК, демонстративно запитували уповноважених по хлібозаготівлях: «А чи скоро Україна воюватиме з Росією?». Вони також з викликом заявляли: «На Україні нехай будуть поляки, вони не гірше за кацапів»¹⁴. За інформацією партійних органів, влітку-восени 1928 р. пов'язана з чутками про війну агітація «петлюрівського гатунку» відзначалася у Бердичівській, Біло-Церківській, Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Лубенській, Маріупольській, Мелітопольській, Могилів-Подольській, Полтавській, Херсонській та Шепетівській округах¹⁵. Тема війни поляків проти СРСР та «бажання Польщі звільнити українців від більшовицького ярма» будирувалася в українських селах і взимку-навесні 1929 р.¹⁶ Такі ж настрої спостерігалися у містах, переважно у колі тісно пов'язаного з селом робітництва та частини «націоналістичної» інтелігенції, яка перебувала під найпильнішим спостереженням ОДПУ. В липні 1928 р. В.Балицький спрямував на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича розлогу доповідну «Про пожвавлення української контрреволюції», в якій висновувалося: «Можна вважати встановленою ту обставину, що ступінь активності внутрішніх шовіністичних елементів перебуває у прямій відповідності зі складністю та загостреністю міжнародного стану СРСР. Вони виходять з того принципового положення, що крах СРСР є неминучим і при цій катастрофі Україна зможе здобути незалежність»¹⁷.

Звичайно, сталінські новації в аграрній сфері боляче вдарили не лише по українцях, але й по греках, євреях, німцях, поляках та ін. Проте на відміну від українських селян, які в значній більшості можливі зміни свого становища пов'язували з майбутньою війною та переминою влади у самій Україні, представники національних меншин – наприклад, німці, об'єднані, за визначенням спецорганів, у «єдиний націонал-клерикальний фронт»¹⁸, демонстрували своє прагнення до еміграції. «Німці у Росії – пасинки, потрібно їхати до Америки», «Краще бути в Америці добрим, ніж у Росії поганим господарем, котрого нарікають куркулем», – такі розмови панували серед колоністів¹⁹. Антирадянські настрої фіксувалися й у середовищі євреїв – дрібних ремісників, кустарів і торговців. «От влада, від якої нікому життя немає. До цього часу нас тиснули, а тепер і селян за горлянку взяли. Краще сидіти у смузі осілости й їсти білий хліб, ніж за смугою гризти каміння», «Відкрийте нам кордони, жодного іншого виходу ми для себе не бачимо», – можна було почути серед них²⁰. Неабияке занепокоєння влади у контексті оцінок можливої війни викликали настрої

поляків, передусім прикордонних округ. Останні і раніше трималися замкнено, нишком висловлюючи жаль з приводу «історичної несправедливості» – свого перебування у складі УСРР. Тепер же, за умов посиленого тиску на село та розгортання репресій, поляки не приховували прагнення «бути у Польщі». Проведення влітку 1928 р. військових маневрів у Волинській окрузі мешканці оточуючих сіл сприйняли як провісник війни. За спостереженнями ДПУ, «майже у кожному селі польського району помічалася зловтіха з приводу майбутньої зміни влади»²¹. Завершення маневрів, що так і не переросли на війну, дещо знизили запал пристрастей серед поляків, настрої яких усе ж залишилися вичікувальними²². Антирадянська настроєність поважної частини польського населення також виявилася у ході розгорнутої навесні-влітку 1929 р. кампанії висування делегатів на з'їзд зарубіжних поляків, що мав відбутися у Польщі. В надісланому ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У 29 липня 1929 р. спеціальному зведенні повідомлялося, як у Волинській окрузі поляки заявляли, що «польський кордон має бути до Києва», наполягали, щоби обрані ними делегати «уповноважили польського Президента на відторгнення України і Білорусії та приєднання їх до польської держави», пропонували «вислати місцевих поляків з України, а звітди українців до СРСР», у Кам'янецькій – висловлювали надії на те, що Польща «підє війною проти радянської влади», у Київській – обговорювали перспективи приєднання України до Польщі і також вимагали, щоби делегати «їхали прямо до Варшави і там розповіли, як нас душить радянська влада та просили взяти нас під польське опікування», в Уманській – категорично наголошували: «Радянська влада нас переслідує. Нашою батьківщиною може бути тільки Польща, а не Радянський Союз»²³.

Погіршення морально-психологічного клімату в Україні та різке коливання настроїв відчутної частки населення – від попереднього стану остраху війни у сторону бажання і навіть очікування війни – адекватно відбилися на настроях дислокованих на українському терені частин і з'єднань УВО. Приплив розпачливих і, як правило, гостро негативних за своїм політичним звучанням листів від рідних, що розпочався з кінця січня 1928 р. і вже не припинявся надалі, сколихнув червоноармійську масу. Спочатку селянська, а в міру скорочення продовольчого постачання міст та зростання виробничих навантажень на підприємствах і робітнича частина червоноармійців під час політзанять, на зборах, а частіше за все у розмовах між собою висловлювала обурення з приводу існуючого положення, вповні ясно виявляючи поразницькі настрої, не приховуючи намірів з початком війни повернути багнети проти радянської влади. У травні 1928 р. Особливий відділ УВО відзначав такі розмови серед селян-червоноармійців: «У разі війни – ліси будуть переповнені бандитами»(80-та сд), «Нехай тільки спалахне війна, усі ці організації розлетяться і селянство підє боротися за свої права» (44-та сд), «У випадку війни повернемо багнети проти тих, хто дере шкіру з селян» (51-ша сд), «Як тільки спалахне війна, ми кинемо гвинтівки й розбіжимося по домівках»(рота зв'язку 17-го ск) та ін.²⁴. У січні 1929 р. за

донесеннями політорганів «політично ворожі» розмови відзначалися серед частини нового поповнення: «Якщо буде війна, то ми не підемо воювати. Нехай ідуть комуністи»²⁵. Розмах антирадянських виступів у військах УВО був доволі значним. Більше за те, спецоргани констатували тенденцію до їх стрімкого зростання: якщо в грудні 1928 р. у частинах і з'єднаннях округи було зафіксовано 881 негативний виступ, то в січні 1929 р. – 1142²⁶, у березні – 1444, травні – 1542, а в червні, з початком «хлібозаготівель за новими методами», які передбачали запровадження практики кратирування (п'ятикратного штрафу) і продажу «з молотка» майна неплатників – 2742²⁷.

Черговий етап тиску сталінського керівництва на село співпав у часі із загостренням ситуації довкола Китайсько-Східної залізниці (російська абревіатура – КВЖД), яка відповідно до укладеного 1924 р. договору перебувала у сумісному управлінні СРСР і Китаю. Стратегічні розрахунки більшовиків стосовно залізниці лежали у площині революційних перспектив, що їх радянське керівництво протягом 20-х рр. пов'язувало із комуністичним Китаєм. Однак після перемоги Гоміндану в 1927 р. ситуація у цьому регіоні докорінно змінилася. Зовсім не дружній по відношенню до більшовицької країни уряд Чан Кайші став вживати дієвих заходів, аби позбавитись небажаної радянської присутності на своїй території, зокрема підштовхуючи СРСР до відмови від своєї частки володіння залізницею. Влітку 1929 р. по всій смузі Китайсько-Східної залізниці активізувалися наскоки загонів китайців та білоемігрантів на радянські торговельні і культурні установи. У зв'язку з цими подіями уряд СРСР оприлюднив відповідну Ноту, а преса – розпочала кампанію осуду радянською громадськістю «нахабної витівки імперіалістів». У повній відповідності з розробленим пропагандистськими структурами сценарієм на підприємствах, в установах республіки відбулися багатолюдні мітинги, збори із запальними виступами ораторів та ухвалою заздалегідь «політично відточених» резолюцій протесту, прийняттям підвищених трудових зобов'язань, колективною підпискою Третьої позики індустріалізації, записом добровольців на «китайський фронт» тощо. Аналогічні заходи пройшли у частинах та з'єднаннях УВО. Звітуючи про реакцію на китайські події, політичне керівництво округи із задоволенням констатувало войовничі настрої частини начскладу і червоноармійців, які у запалі говорили: «Ми не повинні терпіти цих бандитських нальотів, уже настав час дати відсіч, хоча б і ціною війни» (5 авіаційна бригада), «Нам плюють в обличчя, а ми не відповідаємо як слід» (Київська школа зв'язку)²⁸, «Потрібно наклонати гадам! Даєш Шанхай! Даєш Мукден! Треба тягнути так, щоб і мокрому місця не зосталося» (22 авіаційний парк)²⁹. Окремі бійці, явно перебуваючи у полоні навіяних пропагандою ілюзій про світову революцію та безоглядну підтримку СРСР міжнародним робітничим класом, робили сміливі прогнози: «Китайський народ буде з нами, а не з генералами», «Хоч на нас війна і ляже важким тягарем, проте погано буде їм, адже як видно з газет, скрізь відбуваються страйки робітничого класу»³⁰, «Якщо буде війна, то

обов'язково буде світова революція» і т. д.³¹. Поряд з цим політичними і спеціальними органами не залишилися непоміченими вияви остраху перед технічною слабкістю СРСР та перевагою потенційного противника («Ми багато кричимо, шапками закидаємо, однак чи не вийде так, що у випадку війни Китай наплескає нам так, як у 1905 р. Японія?»)³², а головне – пожвавлення з боку червоноармійців і молодших командирів, сім'ї яких потрапили в тиски хлібозаготівель за «новими методами», розмов про небажання боронити радянську владу, наміри здатися у полон, погроз на адресу комуністів і комсомольців у зв'язку з можливою війною тощо³³. Попри казенні кліше політичних зведень про «цілком здоровий стан військ» прояви невдоволення у казармі в цей період були значними. Це засвідчувала як наведена вище далеко неповна статистика зареєстрованих в окрузі антирадянських виступів, так і докладні інформаційні зведення ДПУ про подальше ускладнення ситуації в самому українському селі, яке усе ще залишалося основним джерелом поповнення частин і з'єднань УВО червоноармійським складом.

Звістки про збройні сутички на Китайсько-Східній залізниці стали надходити в українське село як раз тоді, коли розпочиналося збирання нового врожаю і коли місцева влада, відповідно до встановлених нових правил, намагалася витиснути з селян максимально наперед непомірний річний план хлібозаготівель, не зупиняючись і перед продажем майна «боржників». Продовжуючи плекати надії на те, що у найближчому майбутньому більшовики все-таки покинуть територію України, поступившись Польщі та її союзниці Румунії, селяни активно противилися вивозу хліба, даючи один одному виразні поради: «Нам треба бути з хлібом обережними. Не поспішайте з молотью, необмолоченого, гади, не візьмуть...»³⁴, «... Ми повинні без жодного пострілу пропустити противника на нашу територію»³⁵ і т. д. Надії, ба й навіть палке бажання війни виразно відбивалося у сентенціях хліборобів на зразок тих, що були зафіксовані ДПУ у с. Шиманівка Соболевського району Тульчинської округи: «Доки вони грабуватимуть нас? Боже, коли вже буде війна? Нема більше терпіння, воно невдовзі лусне...»³⁶.

Коли у вересні 1929 р. преса стала повідомляти про розгортання збройного конфлікту на Китайсько-Східній залізниці, селяни із полегшенням зітхнули: війна почалася. Впевненість у цьому, а також надії на те, що у цій війні Радянський Союз обов'язково потерпить поразку, зростала з кожним днем. Браваді газетних повідомлень про успішні дії червоних військ на Сході селяни не довіряли, віддаючи перевагу інформації, поширюваній по бездротовому телеграфу. В перших числах жовтня 1929 р. по селах Березовського району Одеської округи наполегливо мусувалися такі чутки: «Радянська влада приховує справжній стан справ», «Війна іде повним ходом. Радянські війська терплять поразку. Китайські війська зайняли територію Сибіру. Є багато поранених з фронту. А на Соловки приїжджають пароплави, котрі забирають з собою ув'язнених з числа найбільш видних діячів. Вони будуть потрібні для

організації апарату після падіння більшовиків...», «Увесь хліб відправляють за кордон, однак за останніми відомостями його там не приймають, бо цей хліб забирали насильно, проти бажання селян», «Запаси хліба вивозяться в РСФРР, бо в першу голову буде окупована Україна...»³⁷. В середині жовтня характерні розмови відзначалися у с. Ново-Василівка Маріупольської округи: «Китайці ідуть повним ходом. Пройдуть сто верст, знищать комуністів, встановлять свої порядки і ідуть далі сто верст, а більшовики тільки протестують...»³⁸. Взагалі ж спецоргани, які у цей період значно посилили нагляд за політичними настроями села, були змушені констатувати подальше зростання в Україні агітації «поразницько-шовіністичного толку», що, на відміну від попереднього періоду, в одних округах поєднувалася із «замаскованими закликами до організованого опертя»³⁹, а в інших – уже відверто ув'язувалася з повстанськими тенденціями⁴⁰. Надзвичайно показові у цьому відношенні заяви були зареєстровані в с. Куніє Свинського району Ізюмської округи: «Усі чекають на війну. Якщо ж останньої не буде, то почнеться повстання, тому що жити неможливо...»⁴¹.

Такий прогноз невдовзі справдився повною мірою. Взимку 1930 р., коли з підписанням Хабаровського протоколу між СРСР і Китаєм стало зрозумілим, що війна відкладається і коли сталінський режим розпочав депортацію десятків тисяч «куркулів» із сім'ями до Північного краю та форсовану примусову колективізацію сільського господарства, Україна вибухнула вогнем селянських повстань. Згідно з доповідною запискою Таємно-політичного відділу ОДПУ взимку-навесні 1930 р. у республіці було зафіксовано 3570 масових селянських виступів, «рекордним» же в цьому відношенні став березень, давши 2945 (!) хвилювань⁴². Так само, як і в інших хлібних регіонах СРСР, виступи селянства в Україні носили антирадянське, антикомуністичне спрямування. Специфікою ж цих заворушень стало тісне поєднання в них соціальних і національних мотивів. За повідомленнями ДПУ, українські селяни поряд з гаслами «Геть радянську владу!», «Геть колективізацію!», нерідко висували й суто «націоналістичні гасла» – «Нехай живе УНР!», «Нехай живе самостійна Україна!» У різних округах чекісти відзначали випадки демонстративних співів великими натовпами селян національного гімну «Ще не вмерла Україна», показове оголошення себе причетними до «викритої» ДПУ «Спілки визволення України» та ін.

Значний розмах селянських хвилювань також породжував у частині української спільноти надії на те, що ці останні прискорять оголошення війни Радянському Союзу з боку Польщі та Румунії. Взимку 1930 р. по селах різних округ України знову поповзли чутки про воєнні приготування Польщі. Зокрема, у с. Злинка Хмелевського району Зінов'євської округи селяни ділилися між собою такими «свіжими новинами»: «З СРСР уже відкликано усіх представників іноземних держав. У квітні місяці розпочнеться війна»; у с. Немеринці Старо-Костянтинівського району Шепетівської округи лунали заяви: «Пограбування влади дарма не мине. За кордоном уже почалася мобілізація. Навесні неминуча війна...»⁴³. Водночас у с. Пруси Білоцерківського округу селяни прямо говорили:

«Нехай прийде весна – буде сокирам робота. У Польщі іде озброєння, будемо гнати комуністів разом із поляками»⁴⁴. Наприкінці лютого 1930 р. у ряді прикордонних округ багатолюдні натовпи селян – українців, а також поляків з хрестами та іконами намагалися прорватися скрізь заслони прикордонників до Польщі з тим, аби підштовхнути її до активних дій. За повідомленням чекістів, на прапорах селянської маніфестації, що рухалася до польського кордону з Плужанського району Шепетівської округи, з'явилася фашистська свастика⁴⁵.

Небачений до цього часу розмах селянських хвилювань, зростання масових негативних політичних настроїв у розташованих на українському терені військах, активне мусування «антирадянськими елементами» польської теми не на жарт стурбували сталінське керівництво, примусивши його терміново прораховувати дії у випадку раптового вторгнення польських військ на радянську територію. На початку 1930 р. Й.Сталін доручив командувачу Ленінградської військової округи М.Тухачевському негайно розробити план дій на випадок війни з Польщею⁴⁶. Про можливість військового втручання Польщі «у випадку серйозних куркульсько-селянських виступів на Правобережній Україні і в Білорусії» йшлося 15 березня 1930 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б)⁴⁷. Безперечно, усвідомлення реальності загрози війни, а в разі її початку – ворожості власного тилу, стали не останніми аргументами на користь активізації зусиль сталінського керівництва у напрямі поновлення переговорів з Польщею на предмет можливого підписання договору про ненапад, а також різке послаблення з початку березня 1930 р. тиску на село. Своєрідними запобіжними заходами проти воєнної загрози ззовні та очевидної кризи радянської влади всередині країни стали й інспіровані протягом 1930 р. гучні судові процеси – насамперед «СВУ»(весна 1930 р.), котрий за прямою вказівкою політбюро ЦК ВКП(б) супроводжувався пропагандистським розкручуванням теми «про “незалежність України”, про те як її продавали націоналісти України полякам та ін.»⁴⁸, а також процесу над «Промпартією» (осінь 1930 р.), пропагандистський запал якого, знову-таки з безпосередньої подачі політбюро ЦК ВКП(б), у першу чергу і головним чином було скеровано проти «інтервенціоністських планів імперіалістів»⁴⁹. Вміло організований ОДПУ хід самого процесу, під час якого звинувачені представники технічної інтелігенції каюлися за прагнення «скинути радянську владу в союзі з французьким урядом» (Франція, за тогочасними оцінками радянського військово-політичного керівництва вважалася однією з головних покровительок Польщі та Румунії – *Авт.*), а також кампанія осуду «ворогів», що проводилася під запропонованими ЦК гаслами – «На вилазки класових ворогів, іноземних інтервентів, шкідників і куркулів відповімо нещадною розправою з агентами військової інтервенції і розгорнутим наступом соціалізму по всьому фронту нашого господарського будівництва!», «На загрозу інтервенції відповімо зміцненням обороноздатності країни!», «Наша відповідь класовому ворогу – мільйони робітників у лави ударників і бойове згуртування трудящих навколо більшовицької партії!» та ін.⁵⁰ з одного боку –

мали демонструвати силу самої влади, її здатність у зародку знищувати будь-які вияви організованої непокори, а з іншого – створювати ілюзорну видимість легітимності більшовицької влади, зокрема загальної підтримки населенням «лінії партії та уряду».

Між тим 1930 р. став переломним у взаєминах між суспільством і владою, виявивши існування глибокої прірви між ними. Змальований у таємній записці ОДПУ від 15 березня 1931 р. не прогнозований масштаб антирадянських проявів по селах різних регіонів СРСР (УСРР – 4 098 хвилювань, щонайменше 956 587 (!) учасників; Північно-Кавказький край – відповідно 1 061 та 227 000; ЦЧО – 1 373 та 315 035; Західний Сибір – 565 та 49 995; Московська область – 516 та 117 502; Білорусія – 508 та 35 985 і т. д.) навряд чи міг залишити спокійним Й.Сталіна⁵¹. Пригасити соціальну напругу у країні можна було лише відмовившись від подальшого проведення радикальних реформ в аграрному секторі та сповільнивши темпи індустріалізації промисловості. Однак такий фактор як умовна лояльність населення владі, схоже, поціновувався сталінським керівництвом значно менше, ніж обіцяна розробниками п'ятирічного плану 1928/1929–1932/1933 рр. перспектива утворення за короткі строки «наймогутнішої військово-економічної бази в світі»⁵². Це, власне кажучи, мало свою логіку: відчуваючи здатність приборкати силою прояви нелояльності з боку навіть значних мас населення за мирних умов, сталінський режим вповні усвідомлював хиткість своїх позицій у разі війни і тому був кровно зацікавлений у забезпеченні від неї. Останнє ж, за переконаннями радянської військово-політичної верхівки, гарантувала лише очевидна військово-технічна могутність СРСР. Відтак, інтереси збереження існуючої системи влади вимагали подальшого нарощування темпів військово-промислового будівництва та, у свою чергу, продовження тиску на село, незважаючи на його відчайдушний опір.

Тим часом з кінця 1931 р. стала чітко проглядатися воєнна загроза СРСР з боку Японії. Введення японських військ до Маньчжурії з подальшою окупацією цього регіону, а також відновлення сутичок на Китайсько-Східній залізниці додали турбот радянському керівництву. 27 листопада 1931 р. Й.Сталін надіслав листа наркомун оборони К.Ворошилову, в якому характеризував ситуацію на Далекому Сході як «серйозну і складну», робив песимістичний прогноз відносно намірів Японії упродовж найближчого року розпочати війну проти Радянського Союзу та наполягав на негайному застосуванні «ряду серйозних стримуючих засобів як воєнного, так і невоєнного характеру»⁵³. Побоювання Й.Сталіна звичайно обумовлювалися не тільки незавершеністю планів військово-технічного переоснащення країни, але й цілком визначеними внутрішньополітичними ускладненнями, що їх обіцяло японське вторгнення. Й справді, широкомасштабні акції депортації «куркульських сімей», примусова колективізація сільського господарства, жорстке придушення селянських хвилювань на початку 1930 р. та відновлення після короткої передишки попереднього репресивного тиску на село, нездатність влади пригасити напругу в напівголодних містах серйозно

позначалися на морально-психологічному кліматі усєї країни. В УСРР це проявлялося особливо виразно, зокрема й у розташованих на українському терені частинах та з'єднаннях Червоної армії, попри те, що військове керівництво та спецоргани постійно вживали рішучих заходів у напрямі їх «оздоровлення».

Офіційні повідомлення про дії японських військ у Маньчжурії за вже традиційною схемою стали сигналом для розгортання в УВО різноманітних політичних кампаній «осуду» і «підтримки». Як водиться, політпрацівники прозвітували про «в основному здорове реагування» особового складу на міжнародні події, представили дані про проведені мітинги, збори і бесіди, подані заяви для вступу до партії і комсомолу та про войовничі заяви «ідейно свідомих» червоноармійців та командирів: «Японці доходять до КВЖД – значить треба бути готовими її захищати»⁵⁴, «Наш уряд довіряє всякій сволоті, і може вийти так, що ті ж самі китайські генерали разом з японськими нападуть на нас»⁵⁵ і т. д. Однак нарочито оптимістичний тон політичних донесень погано маскував «нездорові» настрої у казармі, що находили свій прояв у боязні військової переваги Японії, критичних зауваженнях з приводу специфічної зовнішньої політики більшовицького керівництва, зокрема у заявах про те, що СРСР, керуючи діяльністю Комінтерну, активно підтримуючи комуністів Китаю інструкторами, зброєю фактично сам провокує війну⁵⁶, а також у поширенні поразницьких настроїв, тісно пов'язаних із «тимчасовими ускладненнями» на селі. Вказівки політorganів на те, що подібні реагування є поодинокими аж занадто дисонували з фіксованою спецорганами тривожною тенденцією постійного зростання негативних політичних проявів у військах і насамперед у тісно пов'язаних з селом територіальних дивізіях. Останнє яскраво демонстрували дані по 25-й сд: тут протягом усього 1930 р. особистами було зареєстровано 823 «куркульські вилазки» (близько 70 на місяць), за період з 1 січня по 1 травня 1931 р. – 576, з 1 травня по 1 листопада 1931 р. – 823 (близько 130 на місяць – зростання майже в два рази)⁵⁷.

Прагнення уникнути загрози одночасної війни на сході і на заході за умов явно неблагонадійного тилу та усе ще недостатнього рівня військово-промислової мобілізації країни примусили сталінське керівництво заплатити надвисоку ціну за можливість замирення, принаймні зі своїми західними сусідами: протягом січня-липня 1931 р. Радянському Союзу вдалося досягти попередніх домовленостей про неагресію з Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею, хоча для цього Москві фактично довелося визнати принцип непорушності післявоєнних кордонів⁵⁸. Навесні 1931 р. розпочалися переговори СРСР з Францією, які завершилися підписанням 29 листопада 1932 р. пакту про ненапад; до цього часу аналогічні договори були підписані з Фінляндією (21 січня 1932 р.), Естонією (4 травня 1932 р.), Польщею (25 липня 1932 р.)⁵⁹.

Пактова кампанія 1931–1932 рр. виразно свідчила про певну розрядку напруги на міжнародній арені. На цій обставині, утім, радянська пропаганда зовсім не загострювала уваги населення, адже теза про зменшення загрози

війни входила у протиріччя з офіційною концепцією потреби нестримного нарощуванням воєнно-промислової потужності країни за рахунок внутрішніх ресурсів начебто як змушеної відповіді на агресивні наміри «капіталістичних сусідів». Натомість певне затишшя на міжнародній арені сталінське керівництво сповна використало для чергового підхльостування промисловості, в тому числі оборонної, витрати на яку саме у 1932 р. досягли свого апогею⁶⁰. Природним наслідком нав'язаної суспільству стратегії максимального «затягування ременів» стало різке погіршення продовольчої ситуації у хліборобних районах країни і, відповідно, лавиноподібне зростання проявів нелояльності населення владі, зокрема у контексті ставлення до майбутньої війни.

Взимку-навесні 1932 р. у містах України, особливо невеликих, населення яких здебільшого посідало найнижчі щаблі у складній ієрархії постачання за картковою системою, нестача продовольства стала відчуватися особливо гостро. На селі ситуація в цей час виглядала чимдалі трагічніше. Тут випадки опухання та голодної смерті серед людей стали набували масового характеру. Відчуття наближення голодної катастрофи спричинило опір українських селян владі, який, хоча і не набув розмаху початку 1930 р., усе ж виявився для влади несподівано значним. Згідно з довідкою Таємно-політичного відділу ОДПУ протягом перших семи місяців 1932 р. в УСРР за далеко неповними даними було зафіксовано 923 (по СРСР – 1630) масових заворушень селян, які проходили під «махрово-контрреволюційними гаслами»⁶¹. Попри проведені у попередні роки широкомасштабні репресії проти «куркулів», село продовжувало продукувати «контрреволюційний актив» та «контрреволюційні угруповання», які «намічали плани дій, орієнтуючись на війну у найближчий час, розраховуючи, у випадку війни, організовано виступити зі зброєю в руках проти Радянської влади»⁶².

Те, що населення України, насамперед її селянська частина дійсно з нетерпінням очікувала на війну, вбачаючи в ній єдину надію на рятування від перспективи голодної смерті, засвідчували не лише спеціальні зведення ОДПУ, але й безперервний потік листів до верховної влади і особисто Й.Сталіна. «Товариші-правителі народу! До чого ви країну, народ довели, – писали у травні 1932 р. селяни Долинського району. – Невже вам невідомо, що селянство з голоду помирає, пухне... Селянство поголовно ридає, кляне радянську владу. Плаче: “Та хоча б уже війна скоріше...”». А у газетах повно фантазії: матеріальний рівень трудящих зростає, колгоспники сповнені ентузіазму і т. ін. Навіщо це говорити? Буржуазія усе-одно знає, що колгоспники і одноосібники проклинають радянську владу, стогнуть від неї і чекають як виручення війни, інтервенції. Вони чекають на війну як на порятунок від нещастя, тому що під парканами опухлі з голоду валяються...»⁶³. Зростання поразницьких настроїв, прямо пов'язаних із «внутрішніми ускладненнями, політичним незадоволенням селянських мас» протягом 1932 року відзначалося й у донесеннях політорганів та особливих відділів УВО⁶⁴. Цікаві спостереження щодо психологічного стану червоноармійської маси, її ставлення до майбутньої війни записав у своєму щоденнику

доцент Київського інституту профосвіти Д.Доненко, який улітку 1932 р. кілька місяців перебував у дислокованому під Києвом 67-му сп: «3 серпня... Дійсної відданості владі немає, особливо серед червоноармійських мас. Чекають на війну, щоб боротися проти радянської влади. Так говорили мені червоноармійці під час тактичних занять 25–26 серпня... 1 серпня був антивоєнний мітинг. Доповідь робив командир дивізії. Червоноармійці стояли і не слухали – усе це для них чуже і нещире. Багато тільки “голосних слів” і більше нічого. А війни хотіли б, як бажає її вся народна маса, котра, не маючи сил та вміння самостійно вирішити соціально-політичну проблему наших днів, сподівається вирішити її з початком війни... 30 серпня 1932 р... Працював у сотні з перемінниками 1906, 1907, 1908 років... Соціальний склад – робітники і селяни, колгоспники і одноосібники. В армію принесли глибоке обурення, свою ненависть до радянської влади та її заходів... Політико-моральний стан нижче будь-якої критики, і боєздатність – небезпечна: зброя у руках таких червоноармійців у відповідний момент одразу ж буде спрямована проти радянської влади, проти партії...»⁶⁵. Проведення восени 1932 р. чергового призову поповнило частини РСЧА молодняком з села, який подекуди не приховував намірів помститися з початком війни радянській владі за організований голод. У жовтні 1932 р. у частинах 30-ї сд серед червоноармійців відзначалися такі розмови: «Якщо б була війна, то я не чекав би на противника, а рубав би на капусту всю цю сволоту»; «Якщо буде війна, то нас більшість таких, які повернуть зброю у зворотню сторону»⁶⁶. Наскільки прояви негативних політичних настроїв були поширеними у військах округи можна судити хоча б по тому, що тільки у 25-й сд за січень – квітень 1932 р. їх було зафіксовано 1038, з травня по жовтень того ж року – 1198⁶⁷. Загалом по РСЧА у 1932 р. особистами було зареєстровано 313 762 негативних висловлювань⁶⁸, проте ці дані, поза всяких сумнівів, демонстрували лише верхівку айсбергу.

Тенденція швидкого наростання непокори з боку значних мас населення свідчила про другу з початку 1930 р. системну кризу сталінського режиму в Україні. Пікантною особливістю цього періоду, порівняно з минулим, стало різке зростання виявів незгоди з екстремальною політикою Москви відносно України з боку поважної частини місцевих комуністів⁶⁹. Й.Сталін вповні адекватно оцінив небезпечність ситуації, що складалася у стратегічно важливому для СРСР регіоні. 11 серпня 1932 р. він направив листа Л.Кагановичу, в якому відверто визнавав: у разі можливої війни в Україні більшовицькій владі нема на кого розраховувати. «Справи в Україні вкрай погані, – писав він. – ... Якщо не візьмемося негайно за виправлення ситуації на Україні, Україну ми можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, його агентура на Україні у багато разів сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) обертається чимало (так, чимало) гнилих елементів, свідомих і підсвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть

гірше, ці елементи без затримки відкриють фронт всередині (і ззовні) партії, проти партії...»⁷⁰.

Вжиті більшовицьким центром у наступні кілька місяців жорстокі заходи відносно України, які, власне, й зіштовхнули республіку у прірву голодомору – безжалісна експропріація усього наявного продовольства з села, примусове «замкнення» хліборобів у кордонах лиха та приховування від світової громадськості факту голодної смерті мільйонів людей – вповні можливо мали на меті не тільки примусити селян остаточно змиритися з новою колгоспною системою, але й «вичистити» вочевидь проблемний регіон від чисельної «п'ятої колони», яка, поза всяких сумнівів, з початком війни голосно заявила б про себе. Навесні-влітку 1933 р. градус політичної температури українського села «природно» впав майже до нульової відмітки: зі спотвореної голодом психіки людей на якийсь час були витиснуті думки про спротив владі, будь-які думки, окрім однієї – про їжу. Утім там, де залишалися проблиски раціонального мислення – проявлялися усе ще позначені очікуванням війни почуття, сповнені відчаю і ненависті до радянської влади. Такий душевний стан відбився у короткому брутальному листі, направленому влітку 1933 р. невідомим на ім'я всеукраїнського старости Г.Петровського: «... вашу матір, б... ви усі! Все-одно ви не доживете 2–5 р. ... Бude війна, а ні – ми повстанемо...».

Характеризуючи специфіку негативних політичних настроїв у Червоній армії в 1933 р., спецоргани звернули увагу, як на зовсім нове явище, зростання у середовищі «контрреволюційного елементу» популярності ідей фашизму і персони А.Гітлера. «Молодці німці загнали своїх комуністів у трубу. Гітлер не дурень, він невдовзі добереться і до наших комуністів. З корінням винищить цю заразу» (МВО), «Заходи Гітлера щодо спалення більшовицького барахла (книг) абсолютно вірні і логічні... Слід було б зробити це і у нас... Гітлер розумник» (Балтійський флот), «Я радий, що німецький уряд заарештував Тельмана та інших комуністів» (Кавказька Червонопрапорна армія), – такі розмови серед окремих військовослужбовців були зафіксовані чекістами. Водночас у ряді військових округ було викрито підпільні угруповання («Руську фашистську партію» в МВО, «Гурток золотої молоді» у ЛВО та ін.), учасники яких будували свої плани, розраховуючи на майбутню війну гітлерівської Німеччини проти СРСР.

Поширення про-гітлерівських симпатій з 1933 р. відзначалося не лише у Червоній армії, але і серед частини цивільного населення, зокрема німців-колоністів. Незмінною мотивацією цих, якісно нових за звучанням, антирадянських проявів виступав насамперед декларований А.Гітлером антикомунізм, а своєрідним провокуючим фактором їхньої відвертої демонстрації – так звана «гітлерівська допомога» голодуючим, яка вже з осені 1933 р. охопила в УСРР практично всі німецькі національні райони і яка, за визнанням самих компартійних органів, набула виключно широких розмірів.

Слід зазначити, що прихід у січні 1933 р. А.Гітлера до влади та проголошення ним стратегії викорінення комунізму по всьому світу до певної міри збентежили

Москву. А проте певний час Й.Сталін усе ж не розглядав націонал-соціалістів як серйозних гравців на політичній арені, усе ще плекаючи надії продовжити налагоджену в минуле десятиліття плідну радянсько-німецьку співпрацю⁷¹. Вочевидь саме ця обставина пояснює, чому за умов жорсткої інформаційної блокади довкола теми голоду та блокування міжнародної гуманітарної допомоги радянське керівництво попервах відносно поблажливо поставилося до самої ідеї розгортання на радянській території німецької благодійності.

Невдовзі, однак, стало зрозумілим, що така «великодушна поступка» колишнім таємним партнерам обертається серйозними політичними ускладненнями для сталінської влади. За визначенням спецорганів, допомога радянським німцям з боку урядових структур та чисельних громадських комітетів Німеччини одразу ж стала набувати характеру «відвертої політичної фашистської кампанії»⁷². Неабияке роздратування влади викликали німецькі консульства у Києві, Одесі, заповнені натовпами колоністів, які благали звільнити їх з-під гніту більшовиків; не залишилися непоміченими чекістами й тихі розмови працівників консульств з окремими колоністами про незворотність війни Німеччини проти СРСР. Скаргами на злиденне життя при «советах» та відвертими прогітлерівськими симпатіями були просякнуті чисельні листи, що їх надсилали українські німці до рідних у Німеччину. «... Ми тут без батьківщини, все у нас забрали, скрізь нас переслідують. Допоможіть нам, рятуйте від голоду» – йшлося в одному з таких листів⁷³. «Говоріть з Гітлером. До нього прагнуть наші серця, його обожає усе російське селянство без виключення», – зазначалося в іншому. У самих німецьких колоніях антирадянські настрої подекуди буквально витали у повітрі: намагаючись не пропустити важливих новин з Німеччини, місцеві вчителі влаштовували для учнів та їхніх батьків колективні прослуховування по радіо виступів німецьких вождів або ж колективні читання отримуваної через консульства фашистської преси. Протестуючи проти владного терору, німецькі селяни нерідко відмовлялися виходити на роботу, масово писали заяви про вихід з колгоспів. На цьому фоні майже природними виглядали «контрреволюційні витівки» дітей колоністів на кшталт малювання учнями на будівлі Гальштатської школи Карл-Лібкнехтського району напису «Хай живе Гітлер!» чи такого красномовного пояснення учнями Олександрівської школи Пулинського району причини своєї відмови від пропонованих владою гарячих сніданків: «Ми не потребуємо більшовицького хліба. Гітлер нам достатньо допомагає»⁷⁴.

Логічним продовженням внутрішньополітичних ускладнень довкола «гітлерівської допомоги» стала розгорнута у самій Німеччині безпрецедентна за своїм розмахом антирадянська кампанія⁷⁵, складовими якої стали найактивніша публікація німецькою пресою відомостей про влаштований більшовиками жахливий голод, організація виставок фотографій голодуючих, «голодних листів» і сурогатів їжі, проведення багатолюдних демонстрацій протесту проти знуцання комуністів над «братами по крові», влаштування «персонального цькування» радянських дипломатів – наприклад, міністра іноземних справ М.Литвинова

тощо. Восени 1933 р. про голодну смерть багатьох тисяч радянських німців говорив в одному з публічних виступів А.Гітлер, що примусило радянську сторону виступити з офіційним протестом з приводу «образливої оцінки внутрішнього стану» СРСР⁷⁶.

Голодування радянських німців, звичайно, було далеко не єдиною темою, активне мусування якої усе більше переконувало Й.Сталіна в тому, що майже десятилітнє таємне радянсько-німецьке союзництво відходить у минуле. Те, що гітлерівська Німеччина перетворюється на одного з найвиразніших стратегічних противників СРСР, як і те, що у майбутній війні з нею вповні можливе розігрування заздалегідь програшної для більшовиків «української карти» засвідчували і неодноразово висловлювані А.Гітлером та його оточенням заяви про важливість України в контексті майбутньої німецької політики на Сході, і виразне позбавлення українських еміграційних організацій на кшталт очолюваної Є.Коновальцем ОУН, провідники якої плекали надії за допомогою Німеччини просунути вперед українську визвольну справу⁷⁷, і виявлені ДПУ симпатії (переорієнтування національних кіл на Німеччину як основну допомогу), нарешті, усвідомлення сталінським режимом потенційної нелояльності з боку українського населення, вияви якої внаслідок жахливого голодомору звичайно зменшилися, проте лише ззовні, перейшовши у більш безпечні для їх носіїв приховані форми.

Сталінське керівництво із всією серйозністю поставилося до визрівання нової зовнішньої загрози. Прямою відповіддю на зростаючу агресивність гітлерівської Німеччини стало активне дрейфування Москви у сторону країн західної демократії. На початку липня 1933 р. СРСР, разом з представниками Естонії, Латвії, Польщі, Румунії, Туреччини, Персії та Афганістану підписав конвенцію про визначення агресії⁷⁸, публічно підтвердивши у такий спосіб своє прагнення до збереження європейського статус-кво; у листопаді того ж року були встановлені дипломатичні відносини між Радянським Союзом і США⁷⁹; у квітні-травні 1934 р. – підписано серію угод щодо продовження строку дій договорів про ненапад з Латвією, Литвою, Естонією, Фінляндією та Польщею⁸⁰, нарешті у листопаді того ж року за безпосереднього сприяння Франції Радянський Союз вступив до авторитетної міжнародної організації – Ліги Націй.

За вже традиційною схемою лібералізація зовнішньополітичної стратегії супроводжувалася посиленням терору всередині самого СРСР. Пост-голодоморна Україна у цій ситуації фактично опинилася на положенні території, що підлягала «зачистці» після «успішно проведеної бойової операції».

¹ Вплив воєнних інтересів на оборонну орієнтацію радянської індустрії докладно проаналізовано у праці: *Самуельсон Л.* Красный колосс. Становление военно-промышленного комплекса СССР. 1921–1941. – М., 2001. – 296 с.

² Правда. – 1924. – 20 декабря.

- ³ Докладніше про це див.: *Дьяков Ю.Л., Бушуева Т.С.* Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. Неизвестные документы. – М., 1992. – 384 с.; *Шевченко О.Т.* Військово-технічне співробітництво Червоної армії і рейхсвера (1922–1933). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 20 с.
- ⁴ Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф.33988. – Оп.2. – Спр.671. – Арк.140.
- ⁵ Там само. – Оп.3. – Спр.126. – Арк.26.
- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2532. – Арк.5.
- ⁷ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.80.
- ⁸ Там само. – Арк.79.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2775. – Арк.115.
- ¹⁰ Там само. – Спр.2987. – Арк.61.
- ¹¹ ДАХО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.81.
- ¹² Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.834. – Арк.18; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2824. – Арк.95.
- ¹³ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.5446. – Оп.1. – Спр.1644. – Арк.111
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2824. – Арк.96; ДАЗО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.834. – Арк.18.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2824. – Арк.96; ДАЗО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.834. – Арк.18.
- ¹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2989. – Арк.32, 79.
- ¹⁷ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.81. – Оп.3. – Спр.127. – Арк.264.
- ¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2688. – Арк.52.
- ¹⁹ Там само. – Арк.77.
- ²⁰ Там само. – Спр.2642. – Арк.91; Спр.2784. – Арк.56.
- ²¹ Там само. – Спр.2688. – Арк.87.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – Спр.2988. – Арк.38-44.
- ²⁴ РДВА. – Ф.25899. – Оп.2. – Спр.430. – Арк.538.
- ²⁵ Там само. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.134. – Арк.12.
- ²⁶ Там само. – Спр.115. – Арк.26.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – Арк.151.
- ²⁹ Там само. – Ф.25899. – Оп.2. – Спр.443. – Арк.166.
- ³⁰ Там само. – Арк.167.
- ³¹ Там само. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.109. – Арк.6.
- ³² Там само. – Ф.25899. – Оп.2. – Спр.443. – Арк.167.
- ³³ Там само. – Ф.9. – Оп.28. – Спр.109. – Арк.6.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2989. – Арк.136.
- ³⁵ Там само. – Арк.143.
- ³⁶ Там само. – Арк.160.

- ³⁷ Там само. – Спр.2989. – Арк.205.
- ³⁸ Там само. – Арк.219.
- ³⁹ Там само. – Арк.160.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.241.
- ⁴¹ Там само. – Арк.218.
- ⁴² Трагедия Советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939. Том 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – М., 2000. – С.803.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3198. – Арк.88.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.3189. – Арк.148.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.3194. – Арк.38.
- ⁴⁶ Самуэльсон Л. Красный колосс. – С.156.
- ⁴⁷ РДАСП. – Ф.17. – Оп.162. – Спр.8. – Арк.114.
- ⁴⁸ Там само. – Арк.129.
- ⁴⁹ Там само. – Спр.9. – Арк.53. Див. також: *Кульчицький С.* Радянська зовнішня політика у міжвоєнний період // Політична історія України ХХ століття. Т.3. – К., 2003. – С.75.
- ⁵⁰ РДАСП. – Ф.17. – Оп.162. – Спр.9. – Арк.81-82.
- ⁵¹ Трагедия Советской деревни. Том 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – М., 2000. – С.803.
- ⁵² Російський державний архів економіки. – Ф.4372. – Оп.91. – Спр.736. – Арк.65.
- ⁵³ РДАСП. – Ф.74. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.48-53.
- ⁵⁴ РДВА. – Ф.9. – Оп.29. – Спр.67. – Арк.164.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.32. – Арк.401.
- ⁵⁶ Там само. – Оп.29. – Спр.67. – Арк.164.
- ⁵⁷ Там само. – Оп.36. – Спр.86. – Арк.150.
- ⁵⁸ *Кен О.Н.* Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920 – середина 1930-х гг.). – Спб., 2002. – С.218.
- ⁵⁹ *Кен О.Н., Рупасов А.И.* Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами. Часть I. 1928–1934. – Спб., – С.620–621.
- ⁶⁰ 1932 р. позначився колосальними вливаннями у військову промисловість, озброєння: зокрема капіталовкладення у військову промисловість протягом цього року зросли на 58 %, випуск військової продукції – на 67 %, при цьому замовлення НКВМС на бойову техніку збільшилися порівняно з 1931 р. у два с половиною рази, уперше склавши половину всього бюджету військового відомства. Встановлений на 1932 р. кошторис НКВМС у 2 868 млн. руб. протягом року додатковими надзвичайними асигнуваннями був доведений до 4 308 млн. руб., внаслідок чого доля витрат по НКВМ у бюджеті СРСР підскочила до 15,3 %. Див.: *Кен О.Н.* Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920 – середина 1930-х гг.). – С.219.
- ⁶¹ Трагедия Советской деревни. Том 3. – М., 2002. – С.440–441.
- ⁶² Там само. – С.443.
- ⁶³ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.19. – Оп.1. – Спр.490. – Арк.16–17.
- ⁶⁴ РДВА. – Ф.9. – Оп.36. – Спр.426. – Арк.107.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5242. – Арк.25.
- ⁶⁶ РДВА. – Ф.25899. – Оп.2. – Спр.538. – Арк.340.
- ⁶⁷ Там само. – Ф.9. – Оп.36. – Спр.86. – Арк.182.
- ⁶⁸ Там само. – Оп.29. – Спр.178. – Арк.65.

- ⁶⁹ Докладніше про позицію компартійно-радянської номенклатури УСРР в умовах голодомору 1932–1933 р. див.: *Дорошко М.* Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз: Монографія – К., 2004. – 154 с.
- ⁷⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. Хлевнюк О.В., Дэвис Р.У., Кошелева Л.П., Рис Э.А., Роговая Л.А. – М., 2001. – С.273–274. Цей документ був уперше виявлений і оприлюднений істориком Террі Мартінім.
- ⁷¹ 1 травня 1933 р. під час військового параду на Червоній площі на трибуні Мавзолею серед почесних гостей були присутніми військовий аташе Німеччини Гартман та ряд керівників німецьких оборонних підприємств, спеціально запрошені К.Ворошиловим // РДВА. – Ф.33987. – Оп.3. – Спр.458. – Арк.35. Тут цит.: *Дьяков Ю.Л., Бушуева Т.С.* Фашистский меч ковался в СССР. – С.316.
- ⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6426. – Арк.7.
- ⁷³ Там само. – Арк.2.
- ⁷⁴ Там само. – Спр.5426. – Арк.20.
- ⁷⁵ «... 3 липня 1933 р. розгортається триваюча до сих пір кампанія про т. зв. “голод” в СРСР. За розмахом і широтою ця кампанія є безпрецедентною в історії антирадянських кампаній», – так оцінював кампанію у доповіді повноважного представника СРСР у Німеччині 31 грудня 1933 р. // *Дьяков Ю.Л., Бушуева Т.С.* Фашистский меч ковался в СССР. – С.340–341.
- ⁷⁶ Документы внешней политики СССР. – М., 1970. – Т.16. – С.148–149.
- ⁷⁷ Про ставлення А.Гітлера до «українського питання» та політику українських еміграційних організацій – насамперед ОУН стосовно союзу зовнішньополітичні орієнтири української еміграції див.: *Кентій А.В.* Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – 200 с.
- ⁷⁸ *Кен О.Н., Рупасов А.И.* Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами. – С.621.
- ⁷⁹ *Кен О.Н.* Мобилизационное планирование и политические решения (конец 1920 – середина 1930-х гг.). – С.243.
- ⁸⁰ *Кен О.Н., Рупасов А.И.* Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами. – С.622.